

„ELEVEN SZÓTÁRAK”. A KÖZÉPKORI MAGYAR KÓDEXFORDÍTÓK SZÓTÁRI TUDOMÁNYÁRÓL*

M. NAGY ILONA

„ez illye emberneel zent lelek vagyon. valaky | *kevnyev auagy feren* az io myel-kevdetevkre” (azaz mai helyesírással, az eredeti kiejtést tükröztetve: „ez ilyen embernél Szentlélek vagyon, valaki *könnyű avagy serény* az jó míelködötökre”): *quicunque agilis est ad bonum operandum [...] habet Spiritum Sanctum* (CornK. 64v–65r)¹. Az egymáshoz közeli, hasonló jelentésű szavaknak az előbbi példa szerint való vagylagos fordítása (kötszóval vagy anélkül), fogalomkettőzgetése (ritkábban többszörözése) ismeretesen elterjedt stíluszokás volt a középkori magyar kódexfordítók (és másolók) gyakorlatában.² (Mivel a hasonló példákról nem feltétlenül dönthető el, kitől származik a fogalom megkettőzése, a továbbiakban a fordító vagy szövegszerző terminus mellé a másolót vagy másolókat is hozzáértem.) A lexémaduplikáló képesség középkori literátusaink szakmai tudásához tartozott, akik ízlésük és felkészültségük szerint hol több, hol kevesebb duplikátummal látták el az általuk fordított (másolt) szövegeket.³ A szavak párosításának különböző variációi forogtak így a magyar nyelvű szövegekben. E stíluszokás nem egyszerűen fordítási próbálkozásokat jelentett, hanem „divatos kommunikációs magatartássá” vált, amely megkövetelte, hogy ugyanazt a dolgot több oldalról közelítsék meg.⁴ Az ilyen magatartásban – több más kifejezési cél között – a kódexfordítóknak az a sajátos viszonya is megnyilvánult a hallgatóságuk iránt, hogy hivatásuknak érezték adott esetben a latin szó több lehetséges megfelelőjét is közölni. Ezért találóan jellemezte őket az irodalomtörténész Horváth János a cikkem címében említett „eleven szótáraknak”.⁵

* A szövegtörténeti vizsgálatok az OTKA K 69093 sz. tervmunka keretében folynak. A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ CornK. = Cornides-kódex [1514–1519]. Budapest 1967 (Codices Hungarici VI).

² Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest 1931 (Reprint 1988).

³ Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest 1984. 232–234.

⁴ Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Budapest 1970. 289–293.

⁵ Horváth: i. m. 275.

Bár e stíluszokás – ami nemcsak nálunk, hanem több más európai nép anyanyelvi írásbeliségében is megfigyelhető – kialakulásához és rutinszerűvé válásához vezető összetett művelődéstörténeti okokat nem lehet itt célunk részletezni, az kétségtelen, hogy hosszú tolmácsolási és fordítási gyakorlaton át vezetett az út hozzá. Az is tény, hogy a fordítások latin forrásszövegeiben is jelen voltak hasonló fogalomismétlő szerkezetek. Ezek megértéséhez elegendő arra utalnunk, milyen nagy szerepe volt a középkori irodalmi ízlésben általában az antikvitásból örökölt „variálva ismétlés” szerkesztési elvének, amelyet a szókincsre is alkalmaztak. Tanulmányosak e szempontból a középkorban elterjedten használt retorikai tankönyv, a *Rhetorica ad Herennium* fejtegetései, amelyek a variálás, köztük a szóvariálás különböző fajtáit ajánlva többször utalnak rá, milyen hatást tesz vagy inkább kíván tenni a hallgatóra az ilyen szerkesztés. Például a kifejezés finomítására szolgáló *expolitio*-val élve „ugyanannál a gondolatnál maradunk, mégis úgy hat, mintha mást és mást mondanánk” (265; Corn. *Her.* 4, 42, 54)⁶. Egyik fajtája a szavakkal való variálás, amikor a „már egyszer elmondottakat egyszer vagy többször más, ugyanolyan jelentésű szavakkal adjuk elő” (uo.). Az értelmezés, az *interpretatio* „nem ismétléssel kettőzi meg a szót, hanem más ugyanolyan jelentésű szóval helyettesíti” (243; *Her.* 4, 28, 38). A helyesbítés, a *correctio* pedig azért hatásos, „mert a közömbös szóval kifejezett dolog mellékesnek tűnik, de magának a szónoknak a helyesbítése után az előadásmód fontosabbá válik” (240; *Her.* 4, 26, 36). Az anyanyelvi fordításoknak forrásul szolgáló, sokszor népszerű középkori egyházi munkák általában az e tanok által képviselt stíluseszményt tükrözték, ami megfelelt műfajaik (a prédikációk, legendák stb.) kifejezési céljainak. Vagyis maguk a forrásszövegek is bőven nyújtottak mintát a duplikáló szerkezetekre.

A következőkben a hazai fordítók szópárosító gyakorlatából mutatok be – a teljesség igénye nélkül – néhány jellemző példát, mégpedig a neves domonkos kódexmásoló apáca, Ráskay Lea által (néhány lapos kivétellel) másolt öt kódexből⁷, minthogy ezek kiforrott szinten képviselik a szóban forgó stílust. Olyan példákból válogatok, amelyekben – a bevezetőül említetthez hasonlóan – a forrás egy latin szavának két magyar felel meg.⁸ A fordításnak ez a középkori anyanyelvi szöve-

⁶ *Cornificius*: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Budapest 1987. A példákat Adamik T. fordításában idézem, előbb a könyvbeli lapszám, utána a szöveg hely megadásával.

⁷ PéldK. = Példák könyve, 1510. Bp. 1960 (Codices Hungarici IV); MargL. = Szent Margit élete, 1510. [Margit-legenda] Bp. 1990 (Régi Magyar Kódexek 10); CornK. = Cornides-kódex [1514–1519] Bp. 1967 (Codices Hungarici VI); DomK. = Domonkos-kódex, 1517. Bp. 1990 (Régi Magyar Kódexek 9); HorvK. = Horvát-Kódex, 1522. Bp. 1994 (Régi Magyar Kódexek 17).

⁸ Vö. Papp *Zsuzsanna*: A mellérendelő szerkezetek. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest 1995. 474–492. A kérdéses szókapcsolatokat azonban Papp Zs.-tól eltérően alapvetően nem tekintem sajátos magyarító szó szerkezeteknek (bár ilyenek előfordulását köztük megengedem), hanem a tárgyalt stíluszokás kereteiben többféle pragmatikai céllal kétfajta formált, sőt nem egyszer mechanikusan alkalmazott eszközöknek.

gekben különösen szokásos módja tükrözi ugyanis elsősorban a hazai szövegszerzők ötleteit a latin szavak tolmácsolására, illetve arra, hogyan tettek eleget egy szó fordítása kapcsán a kor stíluszokásának.

Természetes mód volt társítani mindegyik fő szófaj esetén a latin szónak az anyanyelvi érzék szerinti két legközelebbi szinonim megfelelőjét. Például DomK. 17: „evrevk zerzesnek constitucionak mýatta kevuety tartany *hagyak paran-cholak: quod [...] affectu pariter et effectu: per constitutionem perpetuam fuit executioni mandatum*; HorvK. 249–50: „valamý aytatossagra *jndohad vagy fel serkenched*”: ad aliquam devotionem te *excites*; CornK. 64v: „az zent lelek fok abrazban *kevldetevt. auagy bochattatot*. ELEVZER *bochattatot* zent lelek zelnek abrazaban auagy kepeben”: multiplici specie Spiritus Sanctus *est missus*. Primo in specie venti; HorvK. 166: „ky *tugya esmery* az te dolgydat: que *nouit* opera tua”; CornK. 77r: „[Az irigység] be rekezty ev zemeyt. Hogne lathaffa egyebeknek *bodogfagokat. Auagy zerencheyeket*”: [Invidia] Claudit oculos, quia non potest videre *felicitem* aliorum; MargL. 92: „Mely gevtrlemek mýert valanak [...] az ev hazanak ekessegenek evrizetýert · az az · mynd az ev tellýes clastromanak es zerezetýnek *ekessegenek týztessegenek* evryzetýert · vigan zenuedý vala el”: Quibus quia erant pro [...] custodia *decoris* domus eius totius scilicet claustris sui et ordinis, gaudenter toleratis... ; CornK. 106v: „Vegezetre az *kegyelmes irgalmas* vr isten irgalmassagra indultatuan le zalla”: Tandem misericordia motus *miseriors* Dominus descendit.

Az ilyen típusú példák a hallgatónak ugyan kevés meglepetést okozhattak a tartalom nyomatékos kifejezésén kívül, érdekességük viszont, hogy a legközelebbi latin szavak fordítási megfelelői rögzültek így, s egy gyakorlott fordító e párokat alkalmasint rutinszerűen illeszthette a szövegébe. E fordítási szokás pedig a latin-tanulás során a szinonimákkal történő gyakorlatozással együtt⁹ hozzájárulhatott ahhoz, hogy első latin–magyar szótáraink számára szinonimakapcsolatok álltak készenlétben, amikor egy bizonyos latin alapszókészlet elemeinek leggyakoribb jelentéseit meghatározták. Például az előbbi latin szavak magyar megfelelőit a Callepinus (= Cal., 1585), a Szenci Molnár Albert szótára (= MA, 1604) vagy akár Páriz Pápai–Bod szótára (= PPB, 1767) nem egyszer középkori fordítóinkkal azonosan adja meg. Vö.: *mando* MA: „Paranczolom, meghagyom”; *excito* MA: „Főlferkentem, Főlindítom”, PPB: „Fel-ferkentem, Fel-indítom”; *mitto* MA: „Küldöm, Boczátom, Ereftem”; *nosco* MA: „Ejmerem”, PPB: „Esmérem, Tudom”; *felicitas* MA: „Bodogfag, Szerencze”; *decus* MA: „Tíftéffeg, Ekeffeg, ditseret”, PPB „tis-

⁹Mészáros István: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Budapest 1972. A szöveg szinonimákkal való értelmezéséről ld. 219–223; Madas Edit: Esztergomi iskoláskönyv a XV. század első negyedéből. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Budapest 1986. 159–175. Vö. még *Uő.*: Bécsi glosszák. Magyar Nyelv 77 (1981) 506–510.

tesség, ékesség”; *misericos* Cal.: „*Kegielmes, irgalmas, kőniőrwlő*”; MA: „*Irgalmas, kegyelmes*”.

Előfordulhat, hogy az ilyen szinonimák ma is őrzik helyzetüket a magyar szókincs belső rendszerében, s a mai szótár hasonlóan adja meg előbbi aktuális jelentésüket. Tegye Imre Latin–magyar zsebszótárában (1992) például a *nosco* ige 6. jelentése ’*tud, ismer*’; a *decus* „1. dísz, *ékesség*”, „2. dicsőség, *tisztesség*” stb. Máskor a szó elavulása, hangulatának változása vagy egyéb okok miatt a mai fordító legalább részben más megoldásokra juthatna. Az is látszik azonban, hogy a mai diákszótár lényegesen árnyaltabban tagolja a jelentéseket, amiben a lexikográfia fejlődésén túl bizonyára benne van a latinból való fordítás során a szó jelentésmegfeleléseinek pontosabb kimunkálása is.

Egy latin szót visszaadhattak a középkori fordítók változatosabban is, például egy tágabb és egy szűkebb fogalomkörű szó párosításával, ami a *correctio* fogalmát jeleníti meg, s valóban helyesbít a kifejezésen. Ilyen az egyházi terminusként használt *offero* ige tolmácsolása az *ad* ige jelentését szűkítve: CornK. 188r: „Ez offertoriū koron zoktanak emberek *adny ayandokozny* valamyt iftennek tyz-tejsegere”: Tunc solent homines *offerre*; CornK. 188r: „egy zegeen evzuegy azzon *ada aldoza* iftennek keet fylyyert”: quaedam paupercula *obtulit* duo minuta. A szótárbeli hasonló jelentésmeghatározásra vö. MA: „Ajanlom, *Adom*, Eleibe vißem, *aldozom*”. Szintén többféle variációt használtak a *virtus* fogalmának megvilágítására, konstans tagként az *erő* szó és egy szinonimája (*jóság/hatalom/hatalmasság*) kapcsolataival: CornK. 79r: „Ez tudomannak *ereye iozaga* ez. Hog embert meg taneyt jgazan elny nyaya]kodny. gonoz vyzza fordvlt emberek kevzevt”: [...] scientia. *Virtus* huius doni est, quod docet homines conversari in medio nationis pravæ et perversæ; HorvK. 166: „Magnus dominus et magna *virtus* eius [...] Az az · Nagy vr es nagy az ev *ereye iozaga*”; CornK. 180r: „Mydolog hog az ty *erevtevk hatalmatok* illyen keues, hog meg gyevesseek egy leantvl”: Quæ est *virtus* vestra tam modica, ut vincatur ab una puella; DomK. 66: „byzvan istennek *ereebvl hatalmassagabol* · es zent damancos atyank erdemebevl...”: de *virtute* dei meritisque sancti Dominici confidens...

Szembetűnő megoldás volt a szóban forgó stíluszokáson belül a latin jövevényszók és magyar megfelelőik (heteronimák) párosítása, amit a szakirodalom korábban is a leginkább számontartott.¹⁰ Hozzátehetjük viszont, hogy funkciója korántsem merült ki a nyilvánvalónak tűnő magyarázatban (glosszázás, *interpretatio*), hanem minden olyan szerepet betölthetett, amelyre a szinonimák alkalmasak: nyomatékossíthatták, díszíthették a szöveget.¹¹ Az egyházi s speciálisan a kolostori nyelvhasználat kedvező helyzetet teremtett a két nyelv közötti szinonimák létének.

¹⁰Horváth: i. m. 276; Balázs János: A latin a Duna-tájon. In: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. Uő. Budapest 1989. 105; Papp: i. m. 489.

¹¹M. Nagy Ilona: A kódexirodalom latin–magyar „szóikerítéseinek” szövegbeli motivációjáról. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Budapest 2003. 49–55.

E környezetben ugyanis a latinak mint szakrális nyelvnek nyilvánvalóan szimbolikus értéke van. Az ilyen típusú párosítás szokott rendje szerint elől áll a forrásbeli latin szó magyarban honos formája (pl. igekötővel): HorvK. 34: „Mert *meg confirmat*at meg erevseytetevt my raytonk ev irgalmassaga”: Quoniam *confirmata est* super nos misericordia tua. Kivételes eltérés azonban e sorrendtől a szerzetesek fontos ruhadarabja, a *capa*, amely általában második tagként szerepel. Magyar ekvivalense az alliteráló *köntös*, de kapcsolódhat hiperonimáival is: *öltözet*, *ruha*. A sorrend a használat elmechanizálódását mutatja: a szókapcsolat alakja a jobb hangzás kedvéért – a mély hangrendű tag hátra kerülésével – a magyar ikerszavakra is jellemző fonológiai tendenciához igazodott. A változó magyar megfelelők a konstans *capa* mellett egyben azt is jelzik, hogy a szokásos megnevezés a latin lehetett: MargL. 1: „*kentest capat*”: vestes habitus sui; MargL.17: „*egj kentesben auagy capaban*” (vö. még MargL. 38, DomK. 280); DomK. 195: „*evltevetet auagy capaat*”; MargL. 38: „*ruhaja capaja*”.

Sajátos szinonimákból állnak össze azok a szókapcsolatok, amelyek a latin szó magyar megfelelőjét tükörfordítási kísérletével párosítják. Az etimologizáló fordítás ma is közkeletű eszköze a latin szójelentés tanulásának és a latinból való fordításnak, amellyel a szó konkrét jelentésének motivációját megértve próbálunk az elvontabb értelméhez eljutni. Feltehetőleg e tanítás- és fordításmód emlékei az ilyen példák. Vannak közöttük szemléletes megoldások, mint a „holnapoz”, amelyre a Magyar Nyelvtörténeti Szótár (NySz.) szerint csak a Margit-legendából ismerünk adatot, s később sem vált elterjedté: a MargL. 43: „*hallogassa holnapozza* azt ammÿ myelkedhetneek”: *procrastinet*, quod potest bonum operari (*procrastino* MA: „Naprol napra hallaßtoc”; vö. még lat. *cras* 'holnap') vagy a „(fel)lángaz”: CornK. 181r: „az gonoz keuansagnak geryedetevssege kezde erevsben *fel gyvldny langazny*”: Coepit [...] ardore concupiscentiae fortius *inflammari* (vö. *flamma* MA „láng”). Kérdés azonban, mennyire tűntek életszerűnek a latinul nem tudó hallgatóság számára a szó szerinti fordítás olyan esetei, amelyek a magyarban nem vagy kevésbé mutattak a latinhoz hasonló jelentésváltozás irányába, mint a 'halál' jelentésű „*kimenés*” az *exitus* 'halál' fordításaként (vö. a jelentéstapadást az *exire e vita* 'kimegy ti. az életből' szerkezet nyomán) vagy a *iactantia* megfelelőjeként a 'kérdés' jelentésű „*magahányás*”, bár ez utóbbi a latin szótárba is eljutott (vö. *iactans* MA: „*Magahanyo*, kevely”; *iactantio* MA: „*Kerkeken[e]g, Maga hanyas*”): PéldK. 67: „ebben efmeryetewk meg az ty ky *menestewket es halaltokat*”: ex istis Discernetis *exitum*; HorvK. 268: „*Keerkedest* vagy *magad hanyast* nagy zerelme el tauoztas”: *Iactantiam* diligentissime cave (vö. *se iactare*).

A latin szó értelme alkalmat adhatott a duplikálásra úgy is, hogy két összefüggő jelentését párosították. A *candidus* melléknevet például három kódex is (PéldK., CornK., DomK.) egyformán a *fejér* + *fényes* kapcsolatával adja vissza (a *fejér* színnev nem is variálható), amit többnyire értelmi zavar nélkül mechanikusan alkalmazhattak: PéldK. 4: „angyalokal tanachol(wan)[van] [vifele]*fejér fenef* rvhaban. ef

feyer rwhakba ewlzetet leányóknac foklagawal”: cum angelis choream duxit *candidam* et cum multitudine *candidarum* puellarum; CornK. 167r: „Mely kev *feyer fenes* kyfded es iozagos”: quae gemma est *candida*, parva et virtuosa; DomK. 329: „hoznatok ennekem egy egeez *feyer fenes* kynyeret [...] egy egeez *feyer* kynyert elev adek”: panemque unum integrum et *splendidum* afferentes mihi [...] panem unum integrum et *candidum* [...] obtuli”.

Ugyanígy felhasználták a középkori és ókori jelentés párosítását is, bár kérdéses, vajon nevezhették-e például önmagában Szent Domonkost a prédikátor rend „hercegenek”, vagy a szókapcsolat jelentésében csak a második elemé dominált: DomK. 1: „Bodogsagos zent damankos predicator zerzetbelyeknek *herchege vezere* · es nemes atya”: Beatus Dominicus praedicatorum *dux* et pater inclitus; CornK. 116v: „Akarya az keges *hercheg vagy vezere* az aytatos viteznek zemeyt fel emelny az ev sebeyben.”: Vult benignus *dux* devoti militis vultum et oculos in sua sustolli vulnera.

Sikeres duplikálási mintát képviselt viszont a latin szó poliszemantikus jelentésének társítása, ha azok a szöveg gondolati továbbépítését is szolgálták. Ez már nem egyszerűen fordítás, hanem bővítése is a mondanivalónak, s az ilyen a párok megfelelnek a természetes nyelvhasználatnak is. Szemantikailag és alakilag is sikerült például a *kérdez* és *keres* párosítása (*quaero* vö. Cal.: „*Kerdöm keresöm*”; MA: „*Kerefem, Kerdem*”): PéldK. 82: „Az ew lelki attya kedig ewtet ket eztendeig fok fírmakal ewtet. *kerdezi es keressji vala*”: Dictus vero pater duobus annis eam cum multis lachrimis *diligenter quaerebat*.

Jelezhették a fordítók azt is, ha a latin szó jelentéstartalmát a magyar kettétagolva fejezi ki, ami természetes alkalmat adott a fordításkor a páros visszaadásra: a *soror* például „*néne + hug/öcs*” lehet: CornK. 168r: „igeen bankodneek az ev *nyenyek vagy hukanak* halalaert”: dum affligeretur propter transitum *germanae suae*; MargL. 91: „egy mehben fekevt *nyeynel evchejnel*”: *apud ... sorores* uterinos.

Végül idézzünk egy olyan példát is, amely a latinhoz igazodó mintázatok mellett a fordító egyéni megoldásáról tesz tanúságot. Szent Domonkos életének elbeszélésében a nevekkel amúgy is terhelt mondaton belül az Alpok nevének helyettesítése a népnyelvi „*hegyek völgyek között*” fordulattal egyben a közönséghez való alkalmazkodás találó példája is, DomK. 85: „mýkron [...] zent damancos bononyabol tusciaban menne: *hegyek vevlgyek kevzevt*”: cum beatus pater ex Bononia in Tusciam proficisceretur. [...] in *Alpibus*.

Középkori kódexfordítóink szótolmácsolási módszerei láthatóan tanúsítják, hogy ők valóban egyfajta „eleven szótárak”, akik szótári tudásukat a vizsgált kódexekben meglehetősen rutinnal alkalmazták a kor szópárosító stílusdivatjának szolgálatában. A latin szó kapcsán ugyanakkor ötleteket is nyertek, amelyekkel a magyar nyelvet gazdagíthatták, szövegépítő technikájukat fejleszthették, s részben megcsillannak egyéni megoldásaik is. E stíluszokás bizonyára szintén hozzájárult későbbi latin–magyar szótáraink jelentésmegfeleléseinek megalkotásához és jobb kimunkálásához.